

Bibliographical and Codicological of newly discovered Vendidad ***(Available in Astan Quds Razavi Manuscript Center)***

Fateme Jahanpour

MA at Ancient Iranian Languages, Culture Institute of Humanities and Cultural Studies, Iran, Tehran¹

Abstract

Objective: In the Astan Quds Razavi Library's manuscript section, a copy of simple Vendidad No. 53388 is available, which was scribed by Rostam, son of Bahram from the Sanjaneh Mobad family in 1115 Yazdgerdi / 1159AH / 1746 AD in the Surat port, India. This copy inscription is commissioned in memory of a deceased man. This research aims to introduce and identify this copy and answer several questions: What are the codicological features of this manuscript? This copy belongs to which writing style of Zoroastrian religious texts? What information does the Pahlavi and Farsi colophons of this copy provide? What are the similarities and differences between this copy and its counterpart, vendidad 26288, known as "Astan Quds vendidad"? What is the meaning of using the two calendar terms "after Yazdgerd" and "Pärsik" in the colophon and what kind of chronology does it refer to? Why this copy of vendidad is called "simple"? In what ceremonies and rituals were these texts recited? What is the Persian script's position in this copy? Where did the cost of inscription come from?

Research Method /Approach: descriptive-case study.

Findings and Conclusions: By carefully examining this copy and comparing it with other copies, as well as considering the writing structure, inscription place, the scribe and his family background, it becomes clear that this copy can be classified as an Indian copies. By comparing this copy with the "Astan Quds' Vandidad", we can see that the writing style of these two belongs to two writing traditions, one of which was developed in India and among Persian scribes, and the other was rooted in its native land and belongs to the Iranian school. Also, this type of religious texts has been used for recitation in Yashtan ritual ceremonies and especially deceased ceremonies. For this reason, some people ordered its inscription for personal use and family heritage or as a memorial to the deceased and paid for it. Also, according to Geldner's categories, this copy is one of the standard versions from spelling accuracy point of view.

Keywords: Vendidad, Sanjaneh dynasty, Avestan script, Pahlavi script, Astan Quds Razavi Manuscript Center.

1. Email: fjahanpour@gmail.com, ORCID: 0009-0004-5252-6343

نسخه‌شناسی و متن‌شناسی نسخه تازه‌یاب از وندیداد

(موجود در مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی)

فاطمه جهانپور

کارشناسی ارشد فرهنگ و زبان‌های باستانی ایران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران^۱

چکیده

هدف: در بخش نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه‌ای از وندیداد ساده به شماره ۵۳۳۸۸ نگهداری می‌شود که توسط کاتبی به نام رستم پسر بهرام از خاندان موبدان سنجان در ۱۱۱۵ یزدگردی / ۱۱۵۹ قمری / ۱۷۴۶ میلادی در بندر سورات هند نوشته شده است. نگارش این نسخه، به صورت سفارشی و به نامگانی مرد درگذشته‌ای است. این پژوهش در پی آن است تا ضمن معرفی و شناسایی این نسخه، به چندین پرسش پاسخ دهد: ویژگی‌های نسخه‌شناسانه این دست‌نویس چیست؟ این نسخه متعلق به کدام سنت نگارشی نسخ دینی زرتشتی است؟ فرجامه‌های پهلوی و فارسی این نسخه چه اطلاعاتی ارائه می‌دهد؟ این نسخه با نسخه همتایش یعنی وندیداد ۲۶۲۸۸ معروف به «وندیداد آستان قدس» چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد؟ منظور از کاربرد دو اصطلاح تقویمی «پس از یزدگرد» و «پارسیگ» در فرجامه این نسخه چیست و اشاره به چه نوع تاریخ‌گذاری و گاهشماری دارد؟ چرا این نسخه از وندیداد را «ساده» می‌نامند؟ این نوع از نسخ در چه مراسم و آیین‌هایی تلاوت می‌شوند؟ جایگاه خط فارسی در این نسخه چیست؟ هزینه نگارش این نسخه از چه محلی تأمین می‌شده است؟

روش/رویکرد پژوهش: توصیفی - موردی.

یافته‌ها و نتایج: با بررسی دقیق این نسخه و مقایسه آن با دیگر نسخی از این دست و نیز با توجه به ساختار نگارشی، محل کتابت، کاتب و پیشینه خاندانی او، روشن می‌شود که این نسخه را می‌توان در رسته نسخ هندی قرار داد. با مقایسه این نسخه با نسخه «وندیداد آستان قدس» می‌توان دریافت شیوه کتابت این دو متعلق به دو سنت نگارشی است که یکی در هند و در میان کاتبان پارسی نشو و نما یافته و دیگری ریشه در سرزمین زادگاه خود داشته و به مکتب ایرانی تعلق دارد. نیز این قسم از

۱. رایانامه: fjahanpour@gmail.com؛ شناسه پژوهشگر: ۰۰۰۹-۰۰۰۴-۵۲۵۲-۶۳۴۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۵/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰

متون دینی برای تلاوت و خوانش در مراسم آیینی یزشن و به ویژه مراسم مربوط به درگذشتگان به کار می‌رفته است و به همین دلیل برخی برای استفاده شخصی و میراث‌خاندانی و یا به نامگانی و یادبود درگذشتگان، کتابت آن را سفارش داده و هزینه‌های آن را تقبل می‌نمودند. همچنین این نسخه از منظر صحت املائی واژگان در دسته‌بندی که گلدنر پیشنهاد داده است، می‌تواند در ردیف نسخ اصح و معیار قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: وندیداد، خاندان سنجانه، خط اوستایی، خط پهلوی، مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی

مقدمه

کتابخانه آستان قدس رضوی از قدیمی‌ترین کتابخانه‌های جهان اسلام است که در طول قرون متمادی به واسطه انتساب به بارگاه مطهر امام رضا (ع) و اعتماد و امنیت حاصل از آن، مکانی مطمئن برای گردآوری، حفظ و نگهداری نسخ و آثار مکتوب بوده است. از این رو، بسیاری از واقفان و خیرین، کتاب‌های ارزشمند و نفیس خود را چه به صورت دست‌نویس و چه به شکل چاپی به این کتابخانه وقف و یا اهدا نموده‌اند و این امر بر غنا و ارزشمندی این گنجینه معظم افزوده است. از جمله منابع مکتوب محفوظ در این کتابخانه نسخ و کتب مربوط به تاریخ، فرهنگ و اعتقادات دینی دوره باستان ایران است. یکی از دست‌نویس‌های ارزشمندی که در این کتابخانه نگهداری می‌شود، نسخه *وندیداد* ساده‌ای است که با شماره ۵۳۳۸۸ شناخته می‌شود. این نسخه در هند نوشته شده و توسط کاتبی از دودمان سنجانه که یکی از خاندان‌های سرشناس موبدان ساکن هند بودند، کتابت شده است. با توجه به ویژگی‌های منحصر به فردی که این نسخه به جهت خاستگاه هندی اش دارد، این مقاله درصدد شناسایی و بررسی نسخه‌شناسانه آن برآمده است.

پرسش‌های چندگانه پژوهش عبارت‌اند از: ۱. این نسخه بر مبنای ویژگی‌های نسخه‌شناسانه همچون نوع خط، شیوه کتابت، تزئینات، نوع تجلید و شیرازه‌بندی، در چه رسته متون دینی از منظر سبک‌شناسی قرار می‌گیرد؟ به بیان دیگر این نسخه را در کدام سنت نگارشی، ایرانی یا هندی می‌توان قرار داد؟ این دو سنت چه تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند؟ ۲. این نسخه چه اطلاعاتی درباره کاتب و خاندانش به دست می‌دهد؟ ۳. اطلاعات موجود در فرجامه‌های پهلوی و فارسی بر چه نکته و یا نکاتی دلالت دارند؟ ۴. چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی میان این نسخه با نسخه همتایش یعنی *وندیداد* ساده به شماره ۲۶۲۸۸ معروف به «*وندیداد* آستان قدس» وجود دارد؟ ۵. اصولاً کتابت این نوع از نسخ دینی برای اجرای چه مناسک و آئینی به کار می‌رفته است؟ ۶. جایگاه خط فارسی در این نسخه چیست؟ برای رسیدن به پاسخ پرسش‌های مطرح شده، این پژوهش رویکردی توصیفی دارد و از آنجاکه موضوع کار بررسی جنبه‌های نسخه‌شناسانه یک اثر است، از نوع موردی است. پژوهش بر اساس دو شیوه کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته است. شیوه کتابخانه‌ای بر اساس مطالعه منابع نوشتاری و فیش‌برداری از آن‌ها بوده است و در روش میدانی از طریق مشاهده و مطالعه عینی، اطلاعات مربوط به ویژگی‌های ظاهری نسخه به دست آمده است. هدف مشخص این پژوهش، شناسایی و معرفی نسخه *وندیداد* ساده به شماره ۵۳۳۸۸ محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی است که برای رسیدن به آن، ویژگی‌های ظاهری و محتوایی نسخه مورد توجه قرار گرفته است. مواردی همچون نوع خط، شیوه کتابت، محل نگارش، شناسایی کاتب، دلایل نگارش، هزینه انجام کتابت، ویژگی‌های تقویمی، شناسایی نوع سنت نگارشی دست‌نویس، کاررفت آن در اجرای مناسک آئینی.

پیشینه پژوهش

تاکنون معرفی و شناسایی موردی دست‌نویس بخش‌های مختلف *اوستا* همچون *وندیداد*، *یسنا* و *ویسپرد*، و *یشتاسپ* یشت و *یاخرده اوستا*، توسط پژوهشگران و محققان در قالب مقاله و یا کتاب انجام یافته است، اما به طور مشخص در مورد نسخ *وندیداد* ساده، علاوه بر آنچه گلدنر در مقدمه اوستای مصحح خود به معرفی تعدادی از آن‌ها پرداخته است، مقالات دیگری نیز چاپ و منتشر شده است. مقدمه مبسوطی از ایرج افشار و کتایون مزدپور بر نسخه چاپی *وندیداد* ساده *اوستا*

۹۷۶ت. یسنا، ویسپرد و وندیداد همراه با نیرنگ. در این نوشتار به معرفی دست‌نویسی از وندیداد ساده متعلق به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که در ۹۷۶ یزدگردی توسط فریدون مرزبان کرمانی کتابت شده، پرداخته است. مقدمه کتابتون مزداپور بر نسخه چاپی وندیداد ساده دست‌نویس ۴۱۶۱ (وندیداد جهان بخشی). این نوشتار به معرفی نسخه مورد نظر پرداخته و مدعی است که این دست‌نویس یکی از قدیمی‌ترین دست‌نوشته‌های اوستایی شناخته شده در ایران است. مقاله «وندیداد ساده دست‌نویس اوستایی کتابخانه ملی ملک تهران» از کتابتون مزداپور و حمیدرضا دالوند. این پژوهش به معرفی نسخه‌ای از وندیداد ساده می‌پردازد که در ۱۱۰۲ یزدگردی توسط داراب رستم در هند کتابت شده است. مقاله «وندیداد کتابخانه مجلس (اوستا ۱۰۰۸) کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره ۱۶۲۲۶» از محمدحسین اسلام‌پناه. این پژوهش به معرفی وندیداد ساده‌ای پرداخته که در ۱۰۰۸ یزدگردی و توسط مهربان پسر انوشیروان پسر بهرام شاه، مکتوب شده است. از ویژگی‌های منحصر به فرد این نسخه، تزئینات و نقاشی‌های بسیار زیبایی است که در متن به کار رفته است.

مقاله «وندیداد دستور روانیان (اوستا ۱۰۰۱)» از کتابتون مزداپور. این پژوهش به معرفی نسخه‌ای پرداخته که در ۱۰۰۱ یزدگردی توسط فریدون پسر گوبدشاه کتابت شده است. مقاله «وندیداد آستان قدس» از فاطمه جهان‌پور. این پژوهش به معرفی وندیداد ساده به شماره ۲۶۲۸۸ متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی پرداخته است. این نسخه در ۹۹۲ یزدگردی و توسط بهرام مرزبان فریدون کتابت شده است. البته بخش‌هایی از این دست‌نویس، بعدها در تاریخی ناروشن توسط بامث بن نوشیروان نونویسی شده است. مقاله «معرفی نسخه‌ای دیگر از نسخه‌های خاندان مرزبان» از فاطمه جهان‌پور که به معرفی دست‌نویسی از وندیداد ساده کتابت شده توسط شهردان بهرام مرزبان کرمانی در ۱۰۲۵ یزدگردی پرداخته است. اهمیت این نسخه در آن است که این نسخه توسط فرزند کاتب نسخه «وندیداد آستان قدس» و برادرزاده کاتب «وندیداد دانشگاه تهران» کتابت شده است. مقاله «دست‌نویس‌هایی از وندیداد با ترجمه پهلوی متعلق به کتابخانه مهرجی‌رانا» از آلبرتو کانترا که در آن به معرفی و شناسایی وندیدادهایی با ترجمه پهلوی موجود در کتابخانه مهرجی‌رانا پرداخته است.

نسخه وندیداد ساده به شماره ۵۳۳۸۸ که برای نخستین بار در این مقاله معرفی و ویژگی‌های نسخه‌شناسی و متن‌پژوهی آن بررسی می‌شود، از جمله نسخ اوستایی است که خاستگاه آن هندوستان بوده و توسط یکی از موبدان سرشناس پارسی در هند کتابت و اکنون در ایران نگهداری می‌شود. با توجه به اینکه اغلب نسخ اوستایی که در کتابخانه‌های ایران از جمله کتابخانه آستان قدس رضوی موجود است، عمدتاً منشأ و خاستگاه ایرانی داشته و ساختار و شیوه‌های نگارشی، آن‌ها را در رسته نسخ ایرانی قرار می‌دهد، این نسخه یک مورد متفاوت با ویژگی‌های جدید، از نظر سبک نوشتار، خط، نقطه‌گذاری و تعداد فرجامه‌ها است.

ویژگی‌های عمومی نسخه

دست‌نویس وندیداد ساده به شماره ۵۳۳۸۸ که با عنوان «نسک وندیداد، زند و پازند» معرفی شده است، در قطع رحلی به ابعاد ۳۰×۴۰ cm، با جلد میشن^۱ فرنگی و کاغذ نخودی از جمله کتب خطی اهدایی مقام معظم رهبری است که در مهرماه ۱۳۹۵ش به کتابخانه آستان قدس رضوی اهدا شده است. تعداد کل برگ‌های این نسخه ۳۳۷ برگ (مجموعاً

۱. پوست دباغی شده میش.

۶۷۴ صفحه) است که تعدادی برگ بیاض (۶ برگ در اول و ۲۳ برگ در پایان کتاب) وجود دارد و بر این اساس، تعداد برگ‌های مکتوب ۳۲۲ برگ / ۶۴۵ صفحه است. جلد و اوراق کتاب به شکلی مرتب و در نهایت نفاست باقی مانده است. بر رو و پشت جلد و عطف کتاب، تزئیناتی به شکل زرکوب نقش بسته است. جلد کتاب از چرم میشن به رنگ آلبالویی با عطف گرد (کمانی شکل) است. بر روی عطف این دست نویس، نوارهایی باریک و برجسته در ۶ ردیف آمده که با تزئینات زنجیره‌ای و گل‌های ریز به صورت طلاکوب مزین شده است. حاشیه‌ای از تزئین زنجیره‌ای، دورادور رو و پشت جلد را فراگرفته و در میانه آن جدولی به ابعاد $28 \times 17,5$ cm مرکب از چهل مربع کوچک با ابعاد $3,5 \times 3,5$ cm که یک در میان با گل‌های کوچکی تزئین شده، به صورت زرکوب آمده است. کاغذ به کار رفته در این نسخه به رنگ نخودی و با مهره صیقلی شده است که اصطلاحاً به آن، کاغذ آهارمهره می‌گویند. به نظر می‌رسد برگ‌های نسخه ابتدا توسط مسطر، سطر بندی شده و سپس کاتب بر روی سطور به نگارش پرداخته است. هر صفحه ۱۷ سطر داشته و اندازه نوشته‌ها $16,5 \times 25$ cm است. صفحه از دو سوی راست و چپ به ترتیب حدود ۶ cm و ۸ cm و از بالا و پایین حدود ۷ cm حاشیه دارد. این ترکیب را در سراسر کتاب می‌توان شاهد بود. خطوط به کار رفته در این نسخه اوستایی، پهلوی، فارسی و گجراتی است. نسخه دو گونه برگ‌شمار و صفحه‌شمار دارد. برگ‌شمار که به قدمت خود نسخه و توسط کاتب نوشته شده است، به خط گجراتی و در سمت راست بالای صفحات راست کتاب، با مرکب سیاه آمده است، اما صفحه‌شمار که با مداد در حاشیه راست و چپ صفحات و به خط انگلیسی آمده، نوشتاری متأخر است و احتمالاً توسط مالکان بعدی نسخه قید شده است. از امتیازات این نسخه، داشتن رکابه است. گویا کاتب آنچنان محتاط بوده که علاوه بر آوردن برگ‌شمار، از گذاشتن رکابه هم غافل نمانده است. رکابه‌ها که همان نخستین واژه مربوط به سطر اول صفحه سمت چپ است، در پایین گوشه چپ صفحات سمت راست آمده است. در اول کتاب، بر روی آستر نسخه، عباراتی به خط فارسی و انگلیسی و با مداد نوشته شده است: در گوشه راست بالا، شماره ۲۸۸ به همراه عبارت «زند و پازند» به فارسی نوشته شده و در وسط همان صفحه به خط انگلیسی و با مداد آمده:

Written in persian at the following pages:

و سپس شماره صفحات نسخه را که در آن‌ها عبارات فارسی آمده، مشخص کرده است. برگه شناسنامه کتاب مربوط به کتابخانه آستان قدس رضوی در اول نسخه، روی صفحه نخست نسخه یا همان بدرقه، الصاق شده است. مالکان پیشین هم در آخر کتاب، معرفی نامه مختصری از کتاب را به خط انگلیسی و به صورت تایپ شده در برگه‌ای جدا آورده و در میانه کاغذهای بیاض آخر کتاب به صورت موقت گذاشته‌اند.

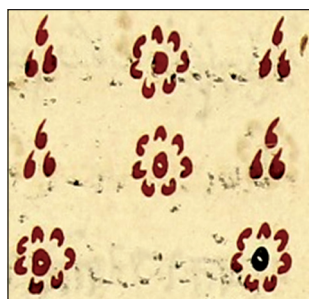
۱. کاغذ نخست به ماده‌ای همچون نشاسته آغشته شده و پس از خشک شدن، به وسیله مهره‌ای سنگی که روی آن کشیده می‌شود، صیقل می‌خورد (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰: ص ۵۸).

۲. مسطر، عبارت است از یک صفحه مقوایی که چند رشته نخ تابیده شده را روی آن به موازات هم و با فاصله‌های مشخص تعبیه کرده و به تناسب هر کتاب و صفحه، فاصله نخ‌ها را تنظیم نموده و سپس کاغذ مورد نظر را روی مسطر قرار داده و با کشیدن مهره روی آن، نشانی از محل نخ‌ها روی کاغذ ایجاد شده و روی این سطرها نگارش انجام می‌شد (همان: ص ۶۷-۶۶).

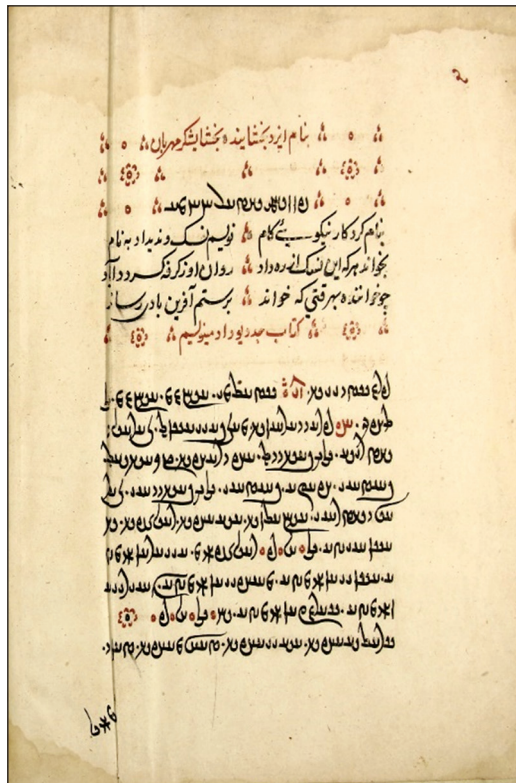

تصویر ۱: تزئینات جلد چرمی نسخه

در این دست‌نویس، چهار نوع خط شامل اوستایی، پهلوی، فارسی و گجراتی به‌کاررفته که بیانگر اشراف کاتب به این خطوط است، زیرا همه آن‌ها در نهایت دقت و پاکیزگی نوشته شده‌اند. در آغاز کتاب و آغاز هر فرگرد و نیز در پایان نسخه، ابیاتی به فارسی و با خطی جلی و محکم، گاه با مرکب سیاه و گاه به رنگ شنگرف آمده است. سرعنوان‌ها، دستورات دینی و نیرنگ‌ها غالباً به خط پهلوی و گاه به فارسی و با مرکب سیاه و یا قرمز است. متن اصلی به خط اوستایی با مرکب مشکی و با قدرت و استحکام نوشته شده است. هر واژه با نقطه سیاه از واژه بعدی جدا شده و گاه برای فاصله میان فقرات و بندها از دایره‌های میان‌تهی و یا گل‌های ریز تزئینی به رنگ شنگرف استفاده شده است. خط گجراتی در نگارش برخی توضیحات دینی و نیز یکی از فرجامه‌ها به‌کار رفته است. نسخه با سه فرجامه که به سه خط پهلوی، فارسی و گجراتی است، پایان می‌یابد. این دست‌نویس تزئینات چندانی ندارد و اغلب اشکال ساده‌ای همچون گل‌های کوچک چندپرو یا نقطه‌های ریز به رنگ سرخ، آن را از سادگی درآورده و زیبایی و آراستگی دلنشینی به آن بخشیده است.

تصویر ۲: نمونه‌ای از تزئینات به‌کار رفته در کتاب

تصویر ۳: صفحه نخست کتاب

ویژگی‌های محتوایی نسخه

در عنوانی که کتابخانه آستان قدس رضوی به نسخه داده، آن را با نام «نسک وندیداد، زند و پازند» شناسایی و ثبت کرده‌اند. این عنوان از مصرع دوم بیت اول آغاز کتاب و نیز یادداشت کوچکی که بر روی آستر کتاب به خط فارسی و با مداد نوشته شده، گرفته شده است. با بررسی کتاب روشن می‌شود که این نسخه شامل تمامی *یسنا*، *ویسپرد*، *وندیداد*، به علاوه پاره‌هایی از *خرده اوستا*^۴ و تعدادی نیایش و نیز دستوراتی برای اجرای مناسک دینی (نیرنگ) است. بر این اساس، دست‌نویس مذکور در زمره «*وندیداد*های ساده‌ای» قرار می‌گیرد که برای خوانش و اجرای مراسم یزشن به کار می‌رود. *وندیداد* با ۲۲ فرگرد یکی از بخش‌های مفصل کتاب مقدس زرتشتیان است که محتوایی فقهی و به اصطلاح «دادی» دارد و به صورت کامل باقی‌مانده است (تفضلی، ۱۳۷۶: ص ۶۱). از آنجاکه در دوران ساسانی خط و زبان اوستایی مهجور و فراموش شده بود، موبدان برای فهم مؤمنان از متن دین، بخش‌های مختلف اوستا از جمله *وندیداد* را به زبان و خط زمانه (فارسی میانه و خط پهلوی) ترجمه و تفسیر کردند. بنابراین، دو دسته *وندیداد* رواج یافت: *وندیداد*هایی با ترجمه و تفسیر به خط پهلوی

۱. بخشی از اوستا و متنی آیینی است که در نیایش‌های جمعی خوانده می‌شود (هینتزه، ۱۳۸۹: ص ۳۹).
۲. بخشی از اوستا و مجموعه متونی است که به همراه *یسنا* در عبادات جمعی تلاوت می‌شود (همان: ص ۷۴).
۳. نوزدهمین *نسک* اوستا و حاوی قوانین فقهی دین زرتشتی است.
۴. مجموعه‌ای از دعاها و اوراد که در نیایش‌های روزانه خوانده می‌شود (هینتزه، ۱۳۸۹: ص ۱۰۲).

که به «زند وندیداد» معروف‌اند، وندیدادهایی فاقد ترجمه و تفسیر که به آن «وندیداد ساده» می‌گویند. گلدنر باور دارد وندیدادهای ساده، رونویسی از وندیدادهای با ترجمه است (Geldner, 1886: pxix).

کاربرد وندیداد ساده برای اجرای مراسم خاص «آیین یزشن» بود (مزداپور، ۱۳۸۷: ص ۸) که اجرای آن بسیار توصیه می‌شد و غالباً به خشنومنی^۱ (خشنودی) یکی از ایزدان اورمزد، سروش، اردافروید^۲، رامش خوارم (ایزدی که به همه رامش و خورش می‌دهد) برگزار می‌گردد و البته انجام هرکدام ویژگی خود را دارد و در زمان خاصی اجرا می‌شود (همان: ص ۱۰). مراسم یزشن به طور عام به آیین‌های دینی زرتشتیان که به صورت جمعی و توسط موبدان و در مکان خاصی از آتشکده به نام «یزشنگاه» اجرا می‌گردد، گفته می‌شود. بر اساس اینکه در این مراسم چه بخش‌هایی از اوستا خوانده شده، گونه‌های این آیین متفاوت است. گاه تنها بخش یسنای اوستا را می‌خوانند، زمانی یسنا با ویسپرد همراه شده و در شیوه‌ای دیگر وندیداد به همراه تقریباً تمامی یسنا و ویسپرد و بخش‌هایی از خرده اوستا و نیایش‌های کوچک با ترتیب و نظم خاصی و پیچیده تلاوت می‌شود و در لابلای آیات، خوانش چندباره نیایش‌هایی کوچک به همراه نیرنگ‌ها یا همان دستورات مربوط به انجام کارهایی همچون بوی خوش بر آتش نهادن، هوم خوردن، واج گذاردن و غیره می‌آید^۳ (وندیداد ساده، اوستای ۹۷۶ت.، ۱۳۹۲: ص سی و هشت؛ اوشیدری، ۱۳۷۱: ص ۵۱). در این نوع از آیین یزشن، وندیداد ساده به کار می‌رود. گویا این مراسم معمولاً پس از مرگ بهدین و برای دور راندن اهریمن و دفع پلیدی و شومی مرگ، در تاریکی شبانه برگزار می‌شود که به آن نیایش وندیداد می‌گویند و مشخصاً به خشنومنی ایزد سروش برپا می‌گردد و زمان تلاوت آنگاه اُشهین^۴ (از نیمه شب تا طلوع آفتاب) است (بویس، ۱۳۸۱: ص ۱۸۸؛ مزداپور، ۱۳۸۷: ص ۱۰-۹؛ Kreyenbroek, 1985: p154-155).

هینتزه به نقل از فقره ۱۲۲ مهریشت با این عبارت که: «کسی از این زورهای من ننوشد مگر آنکه در تلاوت ویسپرد ستوت یسن^۵ آماده باشد»، باور دارد این ترتیب و نظم در خوانش آیات یسنا و ویسپرد، عمری به قدمت اوستا و دیرینگی این زبان دارد (هینتزه، ۱۳۸۹: ص ۷۴؛ دالوند، ۱۳۹۳: ص ۱۲). ترتیب خواندن بخش‌های مختلف یسنا، ویسپرد، فرگردهای بیست و دوگانه وندیداد، فقرات خرده اوستا و نیایش‌های کوچک و بزرگ و آداب سرایش آن در متونی همچون نیرنگستان، دست‌نویس ف ۱۱ (گنجینه دست‌نویس‌های پهلوی و پژوهش‌های ایرانی، ش ۳۲، ۱۳۵۵، به‌کوشش ماهیارنوبی و جاماسب آسا) و نیز فصل ۱۳ از شایست ناشایست به طور مبسوط توضیح داده شده است (شایست ناشایست، فصل ۱۳، نک: مزداپور، ۱۳۶۹: ص ۱۹۲-۱۷۷؛ وندیداد ساده، اوستای ۹۷۶ت.، ۱۳۹۲: ص سی و نه و چهل).

نسخه ۵۳۳۸۸ متعلق به کتابخانه آستان قدس رضوی، از رسته وندیدادهای ساده همچون «وندیداد آستان قدس» و «وندیداد دانشگاه تهران» است و تمامی ویژگی‌های این نوع از وندیدادها را دارد. یعنی ترجمه پهلوی نداشته و متن یسنا، ویسپرد، بیست و دو فرگرد وندیداد به همراه نیایش‌های کوچک و نیرنگ‌ها را به ترتیب معمول این نسخ و متناسب برای

1. xšnūman

2. .ardafraward

۳. این نیرنگ‌ها توسط زوت و راسپی، دو موبد اجراکننده مراسم یزشن انجام می‌شود.

4. ušahin

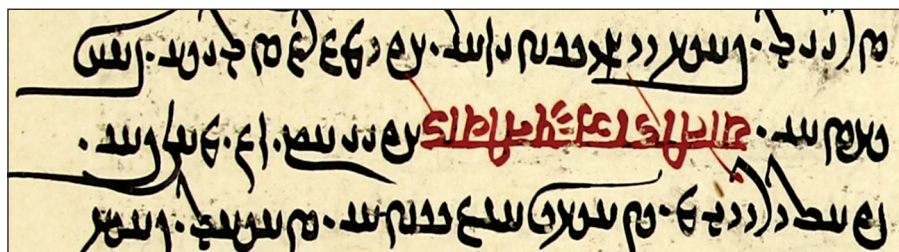
۵. فدیه و نثاری که در مراسم دینی به کار می‌برند.

۶. ستوت یسن از یسن ۱۴ آغاز و به یسن ۵۸ خاتمه می‌یابد.

اجرای مراسم یزشن دارد و از همان الگوی اجرای مراسم آیینی یزشن تبعیت می‌کند (Mackichan, 2004: p302; Hintze, 2004: p17-18). کاتب در نخستین برگ کتاب پس از ذکر نام خدا، در سه بیت شعر و با قید کردن عبارت «کتاب جددیوداد مینویسم» (برگ ۲: ص ۷)، این نکته را تأیید می‌کند. در برخی از نسخ *وندیداد* که در این رسته قرار دارند، غالباً کاتبان در یادگارنوشت‌ها دست‌نویس خود را چنین معرفی می‌کنند: «اوستای یشت و ویسپرد و جددیوداد با نیرنگ رسته یزشنی»^۱ مانند *وندیداد* آستان قدس: پشت برگ ۱۵۸، سطور ۱۹-۱۸ (*وندیداد* آستان قدس، ۱۳۸۹: ص XXXV)، *وندیداد* ساده، اوستای ۹۷۶: بند ۲ و ۱۴ یادگارنامه (افشار و مزداپور، ۱۳۹۲: صسی و هشت)، *وندیداد* دستور روانیان: بندهای یک و ۱۴ (مزداپور، ۱۳۸۸: ص ۲۴۵).

ویژگی‌های سبکی متون رسته هندی

آنچه این دست‌نویس را از همتایش «*وندیداد* آستان قدس» و دیگر نسخ *وندیداد* ساده یافت شده در ایران همچون *وندیداد* دانشگاه تهران و *وندیداد* حسینی (جهان‌پور، ۱۳۹۲: ص ۱۷) متفاوت می‌کند، نسب هندی آن است. اصولاً دست‌نویس‌های زرتشتی بنا به محل نگارش آن‌ها به دو دسته ایرانی و هندی تقسیم می‌شود و از آنجاکه نسخه موردنظر این پژوهش توسط کاتبی هندی از خاندان موبدان و دینیاران پارسی و در بندر سورات هندوستان نوشته شده است، در دسته دوم قرار می‌گیرد. لازم به ذکر است، *وندیداد*‌های ساده از رسته ایرانی و هندی در متن و ترتیب نگارش، تفاوتی با یکدیگر ندارند. بدین معنی که در رسته هندی نیز تمامی *یسنا*، *ویسپرد*، *بیست‌ودو فرگرد* و *وندیداد* و پاره‌هایی از *خرده اوستا* و نیایش‌ها و نیرنگ‌ها به همان ترتیب و نظام پیچیده‌ای که متناسب انجام مراسم یزشن است، نوشته می‌شود. آنچه سبب تفاوت این دو دسته می‌شود، نوع خط، سبک نگارش، وجود پرنوشت (حاشیه‌نویسی‌ها)، تعداد یادگارنوشت، محل قرار گرفتن یادگارنوشت، قدمت نسخه و البته کیفیت آن از منظر صحت و دقت است. در سنت نوشتاری هندی خط گجراتی در کنار خط اوستایی، پهلوی و فارسی، یکی از خطوط به‌کاررفته در نگارش متن است که برای نوشتن یادگارنوشت، برخی عناوین و نیرنگ‌ها یا دستورات اجرای مناسک استفاده می‌شود که به زبان گجراتی به آن «کریا» می‌گویند (Mackichan, 1904: p16).

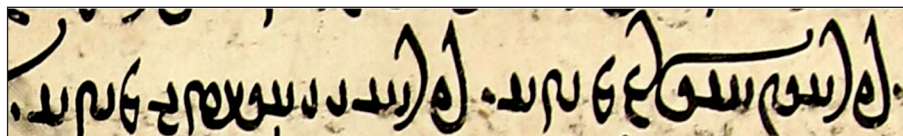
تصویر ۴: نمونه‌ای از نگارش کریا (نسخه *وندیداد* ساده، شماره ۵۳۳۸۸)

واژگان در مقایسه با سبک ایرانی، صاف و راست نوشته شده و آن شکل اتصال حروف که در شیوه ایرانی معمول و گویی

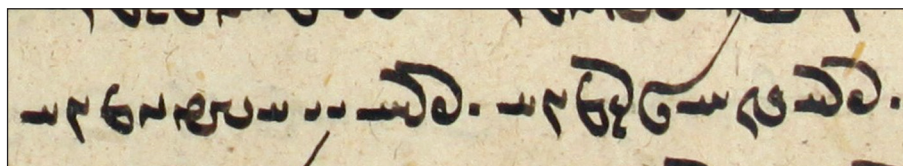
1. ristag ī yazišnihā

2. kiriā/kriyā

صورتی از شکسته‌نویسی است، در دست‌نویس‌های هندی مشاهده نمی‌شود (Mackichan, 1904: p19).

تصویر ۵: شیوه نگارش در نسخ رسته هندی (نسخه وندیداد ساده، شماره ۵۳۳۸۸)

تصویر ۶: شیوه نگارش در نسخ رسته ایرانی (نسخه وندیداد ساده، شماره ۲۶۲۸۸)

برخلاف وندیدادهای ساده ایرانی که دارای دو و گاه سه یادگاری هستند که یکی از آن‌ها در میانه متن پس از فرگرد هشتم و یسن ۴۲ و دیگری در پایان پچین می‌آید و به خط پهلوی و گاه همراه با متنی به خط فارسی و به صورت نثر یا نظم است، در نسخ هندی غالباً یک یادگاری است، آن‌هم در پایان نسخه آمده و در نگارش آن از خطوط متنوعی همچون پهلوی، فارسی و یا گجراتی استفاده می‌شود. پرنوشت‌های دست‌نویس‌های ایرانی از دیگر ویژگی‌های ارزشمند این رسته از نسخ است که اطلاعات مهمی درباره نام صاحبان کتاب، تولد و یا مرگ اعضای خاندان‌های بهدین و گاه برخی رخداد‌های پیش‌آمده دارد (دالوند، ۱۳۹۸: ص ۱۴۲). این مسئله در نسخ هندی کمتر دیده می‌شود. از دیگر تفاوت‌ها، تعداد محدودتر نسخ ایرانی و قدمت کمتر آن‌هاست، اما در قیاس با نسخ هندی، از نظر صحت و دقت، برتری دارند (Mackichan, 1904: p19). گلدنر در بررسی وندیدادهای ساده هندی که در اختیار داشت، آن‌ها را از نظر برخی معیارها و شواهد، از جمله صحت املائی واژگان به دو دسته تقسیم کرده است. به باور او نسخ Br1, L2, K10 از ارزش بیشتری نسبت به دست‌نویس‌های B2, M2, L1, P1 برخوردارند. او در این مقایسه، به ۳۱ مورد املائی واژگان در این دو گروه از نسخه‌ها پرداخت (Geldner, 1886: pxxi).

با این توصیفات، می‌توان گفت سبک نگارشی وندیداد ساده ۵۳۳۸۸ کاملاً از سنت هندی تبعیت کرده است. فاصله‌گذاری واژگان با نقطه، حروف کاملاً صاف و کشیده و نیز تعدادی کریا در کنار نیرنگ‌ها در این نسخه مشاهده می‌شود. این نسخه فاقد پرنوشت است. در دسته‌بندی نسخ هندی از منظر صحت املائی واژگان، با مقایسه موارد ۳۱ گانه‌ای که گلدنر مطرح کرده، می‌توان این پچین را در شمار دست‌نویس‌هایی با ارزش و اهمیت بالا قرار داد که در نگارش صحیح کلمات، دقت فراوان شده است. این نسخه همچون وندیدادهای هندی یک یادگاری به سه خط و زبان و با مرکب مشکی دارد که در پایان کتاب آمده است. یادگاری‌های اول به خط پهلوی در ۲۴ سطر و در صفحات ۶۴۱ و ۶۴۲ آمده است. سپس شعری بلند به زبان و خط فارسی با همان مضمون در ۲۱ بیت در صفحات ۶۴۳ و ۶۴۴ آمده و آنگاه یادگاری‌های فارسی در ۱۵ سطر در صفحات ۶۴۴ و ۶۴۵ آمده است که با دو بیت شعر پایان یافته و سرانجام یادگاری‌های به خط گجراتی در ۱۴ سطر در صفحه ۶۴۵ آمده است.

او در ۱۱۶۰ یزدگردی / ۱۷۹۰ میلادی، در ۷۲ سالگی درگذشت (شهمردان، ۱۳۶۳: ص ۵۰۵-۵۰۴). از آنجاکه او اشراف خوبی بر زبان و خط اوستایی، پهلوی، فارسی و گجراتی داشت، اغلب دست‌نویس‌هایش از کیفیت بالایی از نظر صحیح‌نویسی متون برخوردار است. کثرت اغلاط نوشتاری، پاکیزه بودن و دقیق نوشتن واژگان در تمامی این خطوط و زبان‌ها، امتیاز نوشتارش است. او میان سال‌های ۱۰۹۵ تا ۱۱۵۰ یزدگردی، حداقل ۸ متن نوشتاری از میراث ادبی و نوشتاری زرتشتیان را استنساخ و به یادگار گذاشته است که می‌توان به آن‌ها اشاره کرد:

۱. **صد در نظم**، مورخ خورشید روز از ماه امرداد ۱۰۹۵ یزدگردی، موجود در کتابخانه ملی فرانسه، پاریس (Unvala, 1940, p31: 82-83).
۲. **قصه سنجان** مورخ زامیاد روز از ماه بهمن ۱۱۰۷ یزدگردی، موجود در کتابخانه ایندیا آفیس، لندن (Ibid: p102-103).
۳. **وندیداد ساده** به شماره ۵۳۳۸۸ مورخ ماه روز از ماه آبان ۱۱۱۵ یزدگردی، موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد (دست‌نویس موردنظر در این مقاله). ۴. **دست‌نویس R ۱۱۰** به تاریخ هرمزد روز از ماه مهر ۱۱۲۶ یزدگردی، موجود در کتابخانه مؤسسه شرقی کاما، هندوستان (نوابی، جاماسب‌آسا، ۱۳۵۵، ۱۱، ص پیشگفتار؛ Dhabhar, 1923: p158-159).
۵. **وندیداد ساده** به تاریخ ماه روز از ماه اردیبهشت ۱۱۲۹ یزدگردی، موجود در کتابخانه ایندیا آفیس، لندن (Unvala, 1940: p82-83).
۶. **صد در**، به تاریخ هرمزد روز از ماه تیر ۱۱۴۲ یزدگردی، موجود در کتابخانه ملی فرانسه، پاریس (Ibid: p11-12).
۷. **وندیداد به همراه یسنا و خرده اوستا** به تاریخ ۱۱۴۷ یزدگردی (شهمردان، ۱۳۶۳: ص ۵۰۵). ۸. **ترجمه مینوی خرد** به تاریخ آذر روز از ماه دی ۱۱۵۰ یزدگردی، متعلق به کتابخانه ملی ایران، تهران (دالوند، ۱۳۹۲: ص ۴۲). مناجاتی هم از او برجای مانده که نسخه آن به شماره ۱۹۵ و به کتابت مهتا پشوتن جی هیرجی هومجی در کتابخانه کاما در هند موجود است (Dhabhar, 1923: p176).

کاتب در فرجامه نسخه، ضمن معرفی خود و تأکید بر محترم بودن خاندانش، ذکر می‌کند که این نسخه **جددیوداد** را به سفارش سه برادر مؤمن بهدین به نام‌های مانک، خورشید و بهمن، پسران مهته سهراب پسر رامجی ساکر دبیر، از خاندان‌های محتشم پاریسی هند نوشته است و گویا منظور آنان این بوده که این نسخه را به نام پدرشان و برای خیرات در راه او، به عنوان اشوداد^۱ به هیرید بهیکا پسر برزو از اهالی بلسارا دهند تا او با استفاده از این کتاب به امور دینی و انجام مراسم مذهبی بپردازد و ثواب این اعمال به پدر این سه برادر هم برسد. کاتب تأکید می‌کند که مانک برادر بزرگ‌تر، کاغذ و مرکب سیاه و سرخ (شنگرف) را تهیه کرده، برادر دیگر خورشید، دستمزد نگارش را تقبل نموده و سومین برادر هزینه‌های تجلید نسخه را برعهده گرفته است. در آخر نیز، نویسنده از خوانندگان درخواست می‌کند از دعا و آفرین برای کاتب و سه کارفرمایش دریغ نفرمایند.

تاریخ کتابت

در یادگارنوشت دست‌نویس که در پایان کتاب آمده، تاریخ اتمام کتابت، ۱۱۱۵ یزدگردی است. تقویم یزدگردی سالشماری رایج در اواخر دوران ساسانی و اوایل قرون اسلامی بود که مبدأ آن بر اساس جلوس یزدگرد سوم بر تخت سلطنت شناخته

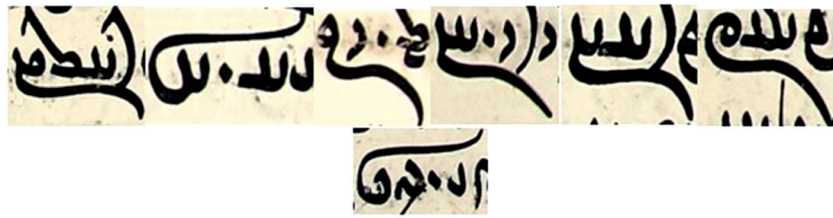
۱. اشوداد خیراتی است که پس از مرگ بهدین، بازماندگان به یاد وی و برای شادی روانش بخشش می‌کنند. معمولاً این خیرات از جنس پارچه است و توصیه شده که آن را به ردان و دستوران دهند (اوشیدری، ۱۳۷۱، ص ۱۱۳؛ گشتاسب، ۱۳۹۰، ص ۱۳۱-۱۳۳).

می‌شد و به تقویم یزدگردی شهره بود (تقی‌زاده، ۱۳۸۱: ص ۱۳۷). با گذشت بیست سال از پادشاهی یزدگرد سوم، به دنبال تصرف ایران به دست اعراب مسلمان و کشته شدن یزدگرد، گاهشمار دیگری که مبنای آن مرگ آخرین پادشاه ساسانی بود، شکل گرفت که برابر است با اولین روز از نخستین نوروز پس از مرگ یزدگرد سوم، یعنی اول فروردین ماه ۲۱ یزدگردی که آن را گاهشمار مجوسی، پارسیگ، فارسیه، تقویم طبری، گاهشمار زرتشتی و تقویم مغانی می‌گفتند (بیرونی، ۱۳۶۳: ص ۲۹۱-۲۹۰؛ تقی‌زاده، ۱۳۸۱: ص ۱۳۸). تفاوت میان این دو تقویم، فاصله زمانی ۲۰ سال بود. از آنجاکه کاتبان نسخ دینی در تاریخ‌گذاری بر مکتوباتشان از هر دو تاریخ بهره می‌بردند، برای تمیز میان آن دو، عبارت «پس از بیست یزدگردی» را برای تقویم پارسیگ به کار می‌بردند تا روشن شود که این تاریخ بر مبنای مرگ یزدگرد است و نه سال جلوس او به پادشاهی. به تدریج در طول زمان کاربرد تاریخ پارسیگ متروک شد و کاتبان از گاهشمار یزدگردی برای ثبت تاریخ دست‌نویس‌هایشان استفاده کردند، اما به سنت دیرینه، همان عبارت «پس از بیست یزدگرد» که مربوط به تاریخ پارسیگ بود را به دنبال تاریخ یزدگردی خود می‌نوشتند و این امر سبب خلط در ضبط تاریخ شد (جهان‌پور، ۱۳۹۲: ص ۲۶-۲۵).

در متن پهلوی یادگارنوشت نسخه مورد نظر این پژوهش، تاریخ به صورت «سال بر ۱۱۱۵ از شاهنشاه اورمزد یزدگرد شهریار» آمده است. به نظر می‌رسد در این جمله حرف اضافه «از» صورت کوتاه شده همان عبارت «پس از بیست یزدگرد» است. اگر چنین باشد، چه بسا کاتب به سیاق نوشتاران ایرانی، همان تاریخ یزدگردی را استفاده نموده، اما اصطلاح مربوط به تاریخ پارسیگ را هم به سنت نوشتاری دیرینه به کار برده است. بر این اساس، قدمت این پچین برابر است با ۱۱۱۵ سال پس از جلوس یزدگرد سوم. قابل توجه آنکه در یادگارنوشت فارسی همین نسخه، تاریخ اتمام کتاب را چنین ذکر کرده است: «روز مبارک ماه بختار و ماه مبارک آبان اردویسور پارسی سنه ۱۱۱۵ یکهزار و صد و پانزده از شاهنشاه یزدگرد شهریار». چه بسا در این عبارت نیز ترکیب «از شاهنشاه یزدگرد شهریار» گویای همان اصطلاح کوتاه شده «پس از بیست یزدگرد» باشد. هرچند آمدن واژه «پارسی» پیش از «سنه ۱۱۱۵» ممکن است ذهن را به سوی تقویم پارسیگ بر مبنای مرگ یزدگرد بکشاند، اما گمان می‌رود که کاربرد این لفظ هم دنباله همان سنتی باشد که پیشتر ذکر شد.

ویژگی‌های خط کاتب

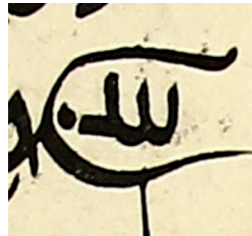
خط اوستایی: متن اصلی نسخه به خط اوستایی و با مرکب مشکی کتابت شده است. کاتب در نگارش تمامی صفحات رعایت سطور و حفظ حاشیه‌ها از چهارطرف کاغذ را کرده است به طوری که سبب شده تا سطور به طور مرتب و زیر هم قرار گیرند. دقت در گذاشتن نقطه در پایان هر واژه، رعایت فاصله‌گذاری در میان کلمات، متن را خوانا کرده است. بسیار دیده می‌شود که واژه‌ای در پایان سطر ناتمام مانده و ادامه‌اش به سطر بعد کشیده شده است. کاتب در نگارش، از تمام قلم استفاده کرده و این امر موجب پیدایی خطی مستحکم، ضخیم و بدون لرزش شده است. در نوشتن برخی حروف همچون **ا، ب، ج، د، ه، و، ز، ح، ط، ی، ک، گ** اغراق شده، به صورتی که گاه از سطر بیرون زده و همین امر بر زیبایی کار افزوده است.

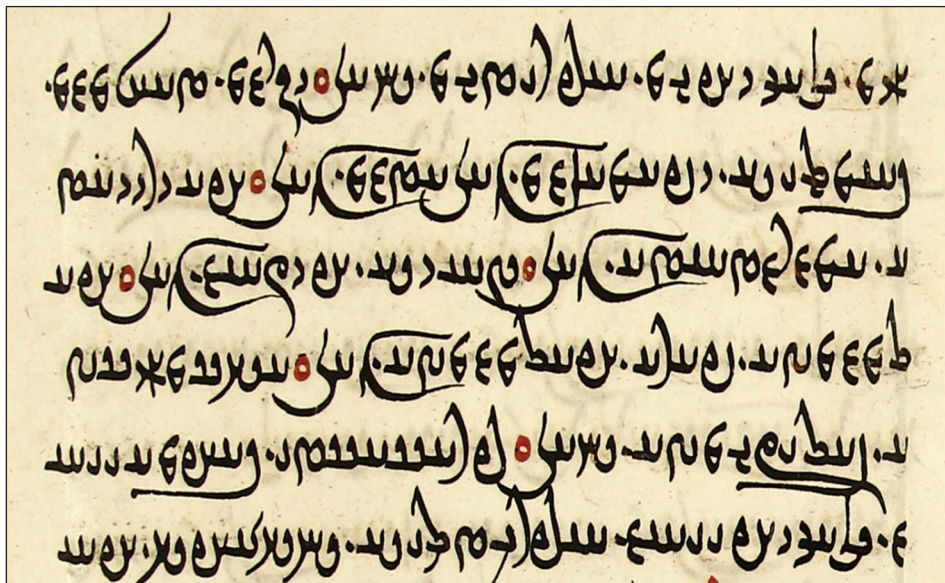
سوارنویسی بر روی حروف **س**، **ل**، **ک** بسیار تکرار شده است.

دهانه حرف **س** را چنان باز آورده که بخش‌هایی از واژه پیشین را در دل آن جای داده است.

به ندرت خط خوردگی و یا غلط نوشتاری می‌توان دید. به جز چند مورد جاافتادگی کلمات در صفحات ۱۶۳، ۳۰۰ و ۴۵۲، چنین ایرادی را در سراسر نسخه نمی‌توان سراغ گرفت. استفاده درست و بجا از رنگ شنگرف به صورت نقطه‌های کوچک و یا گل‌های ریز چندپیر و یا برای نوشتن نیرنگ‌ها، صفحات را از یکنواختی درآورده و چشم‌نواز کرده است.

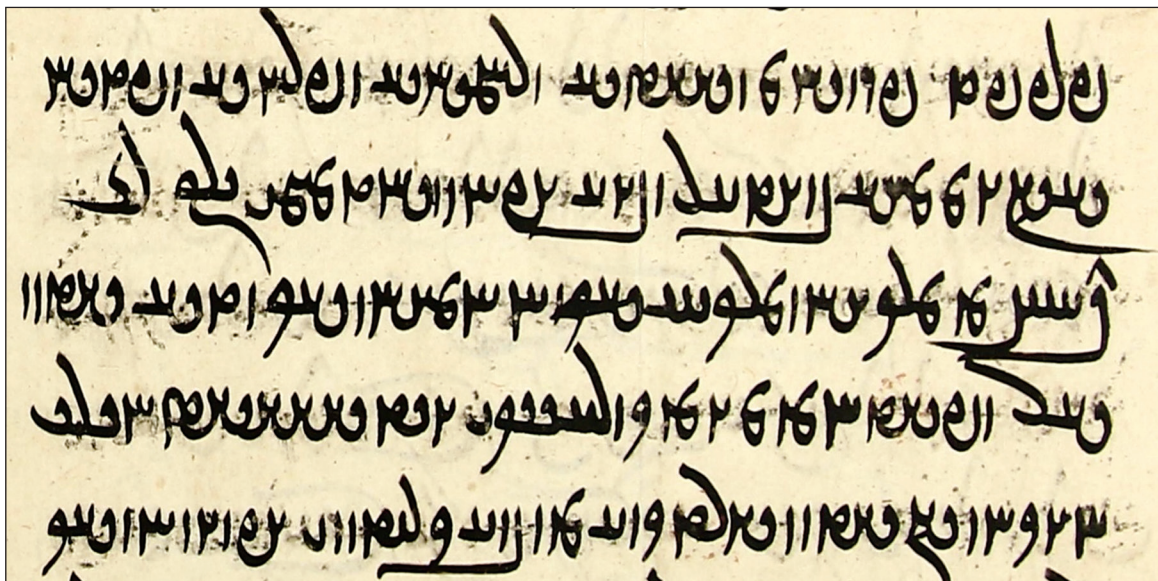
تصویر ۸: نمونه‌ای از دستخط اوستایی کاتب

خط پهلوی: کاتب، خط پهلوی را برای نوشتن سرعنوان‌ها، نیزنگ‌ها یا کریاها و نیز فرجامه به‌کار برده است. کاربرد خط پهلوی در نسخ دینی نوشته شده در هند، امری رایج است. در این خط می‌توان تأثیر زبان فارسی نورا به‌روشنی مشاهده کرد، امری که در مکتوبات پهلوی دست‌نویس‌های دینی با منشأ ایرانی هم بسیار پرتکرار است. در یادگارنوشت نسخه موردنظر این پژوهش، لغات عربی «حروف» (س ۱۶: ص ۶۴۱)، «لقب» (س ۱: ص ۶۴۲)، «نسل» (س ۲: ص ۶۴۲)، «قصبه» (س ۱۰: ص ۶۴۲) و یا صورت کاربرد واژگان جدید فارسی مانند «nebisandag» (س ۱۱: ص ۶۴۲) به معنی نویسنده، به‌جای کلمه «nibištār» با همان معنی، از موارد قابل‌توجه است. به نظر می‌رسد زبان پهلوی در طول زمان به تدریج، به صورت زبانی کهنه و نیمه‌زنده درآمده است (مزدایور، ۱۳۸۷: ص ۱۰۳).

در نگارش متن پهلوی فرجامه، می‌توان وسواس کاتب را در نگارش سطور به صورت زیر هم و رعایت حواشی چهارطرف کاغذ، آشکارا دید. همین امر سبب شده تا حروف و کلمات بسیار به هم چسبیده شوند و گاه در پایان سطر، واژه‌ای ناتمام مانده و ادامه‌اش به خط بعدی منتقل شود. در تلاش کاتب برای حفظ زیبایی خط، او از تمام سطح قلم برای نوشتن استفاده کرده و خطی بسیار محکم و پرگوش از کار درآورده است. برخی حروف همچون **س**، **ل** را کشیده آورده و بر روی آن‌ها حروف دیگر را سوارنویسی کرده است.

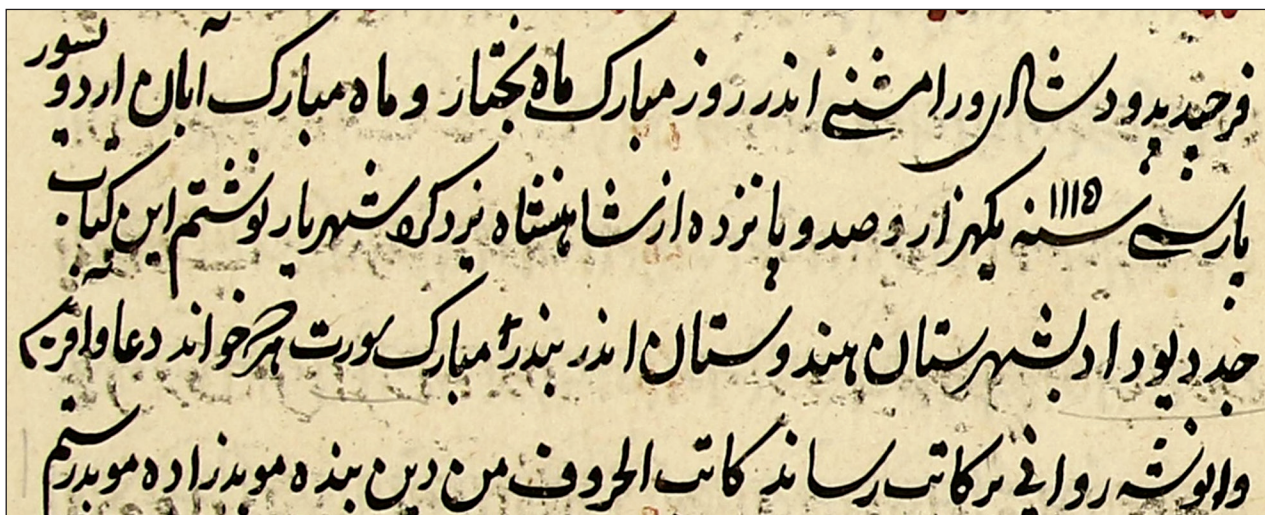

به نظر می‌رسد، آن قدر مرکب غلیظ و پررنگ بوده و کاتب چنان قلم را محکم بر سطح کاغذ کشیده که رد آن در پشت صفحه برجای مانده است.

تصویر ۹: نمونه‌ای از دستخط پهلوی کاتب

خط فارسی: در این دست‌نویس، نگارش عنوان‌ها، اشعار، یادگارنوشت و به‌ندرت برخی نیرنگ‌ها به خط فارسی است. کاتب در نگارش خط فارسی که به‌صورت نستعلیق تحریری است، مانند دیگر خطوط توجه زیادی به زیبانویسی داشته است. هرچند در رعایت اصول خوشنویسی و حروف، ضعیف بوده و چندان قاعده‌مند نیست و کلمات بسیار به هم نزدیک نوشته شده‌اند که البته با توجه به اصالت او که از اهالی هندوستان است، چندان خرده‌ای نمی‌توان بر او گرفت. باین‌وجود، تلاش او برای فضاسازی و کرسی‌بندی واژگان و رعایت اصل ترکیب‌بندی و تمیزنویسی، در نظم و نثر از یکسو و نیز کیفیت بسیارخوب کاغذ و مرکب سبب شده که خط، بسیارمحکم و یکنواخت به نظر رسد و این ویژگی در خطوط دیگر کتاب یعنی اوستایی، پهلوی و گجراتی نیز آشکار است. اغلاط املائی بسیار اندک است، هرچند در اتصال حروف اضافه به واژگان، زیاده‌روی شده است که گاه سبب بدخوانی می‌شود. از ویژگی‌های دیگر این خط می‌توان به نگارش حرف «گ» اشاره کرد که همه‌جا به‌صورت «ک» آمده است. واژگانی همچون «دوم»، «سوم»، «هجده» به‌صورت «دویم» و «سیوم» و «هژده» آمده است. نویسنده گاه از کلماتی استفاده کرده که ساخت آن در زبان فارسی ناآشناست. به‌عنوان مثال، واژه «نویسانیده» را معادل مفهوم «امر به نوشتن کردن»، «کنانیده» را معادل مفهوم «امر به انجام دادن کاری» و «دهانیده» را معادل مفهوم «امر به دادن چیزی» آورده است. از طرف دیگر، حضور پرکاربرد لغات عربی همچون «رزق»، «لطف»، «عشرین»، «سجود»، «کاتب‌الحروف»، «مبارک» و «ولد»، نشان از آشنایی او با این زبان و نیز رواج این لغات در میان فارسی‌زبانان هندی است.

تصویر ۱۰: نمونه‌ای از دستخط فارسی کاتب

خط گجراتی: در نگاه نخست به این خط، می‌توان زیبایی و دقت در نگارش آن را شاهد بود. از این خط برای نوشتن برخی کریاها و اعداد مربوط به برگ‌شمار و نیز شماره فرگده‌های وندیداد و فرجامه استفاده شده است. قطعاً اشراف کاتب بر این خط و آگاهی او از رموز زیبانویسی آن، موجب شده تا یادگارنوشت گجراتی بسیار شکیل و مرتب از کار درآید. در اینجا هم دقت نویسنده به نگارش بر روی سطور و حفظ ابعاد کلمات و رعایت حواشی کاغذ، کاملاً مشهود است.

نویسک اولین فرگرد پیشک
بیابم خرمی و شادکامی
کند ما را همیشه شاد و خندان
سازم از خود جملگی دیو و درج، دفع و جدا
ز پرهیز دشتان زنان آگه شو
ز پرهیز موی و دگر ناخنان
ز هر فکر و غمان آزادی ام ده
کنم ذکر ایزدان و امشاسفند
بخوان وصف‌های بزرگان دین
نماز گو سفندان را بخوانی و کنی از بر
شوی واقف ز مزد خواندن این نسک و یابی رزق

به نام کردگار دادگر یک
که در گیتی و مینو نیکنامی
سی‌وسه ایزد و امشاسفندان
چارمین فرگرد را بنویسم از لطف خدا
بدین کرده در راز یزدان شنو
بیان ده و هفتمین را بدان
خدایا خرمی و شادی ام ده
نویسم ده و نهمین را ز زند
درین کرده بیستم از یقین
چو این فرگرد عشرین و یکم بینی همی تاسر
چو عشرین و دویم فرگرد خوانی با یقین و صدق

یادگارنوشت

این نسخه مانند دیگر نسخ وندیداد هندی، تنها یک فرجامه در پایان دارد که به سه زبان و خط پهلوی، فارسی و گجراتی است.

آوانویسی متن پهلوی

(fol.322 v., P.641)(10) pad nām ī dādār ohrmazd (11) frazaft pad drōd ud šādīh ud rāmišnīh ud farroxīh ud padēxīh (12) andar rōz māh boxtār ud māh ābān sāl abar ī 1115 (13) az šāhān šāh² ohrmazdān yazdg-irdīh šahr(14) iyār nibišt hēm ēn kurāsag jud-dēw-dād andarag (15) hindūgān andar šahr sūrat har kē bē xwānēnd āfrīn ud anōšag (16) ruwānīg abar dibīrag ī sarwarig(?) rasānēnd dibīrag ī ēn horūf (17) man dēn-bandag mowbed-zād mowbed rostam pus bahrām pus (fol.323 r., P.642) (1) dārāb pus sohrāb pus mānk pus pešotan laYab sēnjānak (2) az nasl ī mowbedān mowbed nērosang dēhūl har kē ēn kurāsag (3) rāy bē xwānēnd dibīrag ī sarwarig(?) rāy az drōd ud āfrīn ud anōšag (4) ruwānīg ayād kunēd ud ēn kurāsag ī rāy wehdēn māzdēsān nēk(5)nām nēk saranjām dēn dāštār(?) wehdēn mānk pus sohrāb (6) pus rāmji sāker dibīrag kē andar uzwān hindūgīg mahtag (7) gowēd ud dudīgar bradarān wehdēn nēknām nēk saranjām xwaršēd (8) pus sohrāb pus rāmji mahtag ud sēdīgar wehdēn nēknām wahman (9) pus sohrāb pus rāmji sāker mahtag ēn har 3 bradarān (10) hērbed ī pidar ī xwēš +hērbed³ behikā pus borzū sāken ī Yasbag ī (11) Bolsār rāy nibišt xwardag /nibištārstag(?)⁴ ašōdād kard kē pad pādīyābīh (12) andar yazīšn ohrmazd ahlaw yazadān ud amahrspandān ud ruwānān ī ašō frawahrān (13) kār fra-mayēd ašōdād kardārān rāy ī dibīrag sarwarig(?) rāy (14) az drōd ud āfrīn anōšag ruwānīg ayād kunēd.

۱. دروج، عنوان عمومی برای دیوان.

۲. در متن، نویسنده پس از واژه شاهان شاه، کلمه yazkr را نوشته و روی آن را خط زده است.

۳. در متن حرف t از آخر واژه افتاده است.

۴. واژه «نوشتار» صورت قدیمی و مصطلح در زبان پهلوی به معنی «کاتب» است. این ترکیب شاید به معنای کتابت کردن باشد.

ترجمه متن پهلوی^۱

(پشت برگ ۳۲۲: ص ۶۴۱) (۱۰) به نام دادار اورمزد (۱۱) فرجام یافت به درود و شادی و رامشنی و فرخی و کامیابی (۱۲) در روز ماه بختار و ماه آبان سال بر ۱۱۱۵ (۱۳) از شاهنشاه اورمزدان یزدگردی شهریار (۱۴) نوشتم این کراسه^۲ جددیوداد اندر (۱۵) هندوستان در شهر سورت^۳. هر که بخواند آفرین و انوشه (۱۶) روانی بر دبیر سرور (؟) رساند. دبیر این حروف (۱۷) من دین بنده موبدزاد موبد رستم پسر بهرام پسر (روی برگ ۳۲۳: ص ۶۴۲) (۱) داراب پسر سهراب پسر مانک پسر پشوتن لقب سنجانه (۲) از نسل موبدان موبد نریوسنگ دهول^۴، هرکه این کراسه (۳) را بخواند دبیر سرور (؟) را از درود و آفرین و انوشه (۴) روانی یاد کند و این کراسه را بهدین مزدیسنان نیک (۵) نام، نیک سرانجام، دین داشتار^۵، بهدین مانک پسر سهراب (۶) پسر رامجی ساکر دبیر، که در زبان هندویی مهته (۷) گویند و ددیگر برادران، بهدین نیکنام، نیک سرانجام، خورشید (۸) پسر سهراب پسر رامجی مهته و سدیگر بهدین نیکنام بهمن (۹) پسر سهراب پسر رامجی ساکر مهته این هر سه برادران (۱۰) (برای) هیردی پدر خویش، هیرد بهیکا پسر برزو ساکن قصبه^۶ (۱۱) بلسارا^۷ را نویسانیده^۷ (؟)، اشوداد^۸ کرد که به پادیابی^۹ (۱۲) در یزشن^{۱۰} اورمزد اهلویزدان و امشاسپندان و روان‌های اشوفروهران^{۱۱} (۱۳) کار فرمایند، اشودادکرداران را و دبیر سرور (؟) را (۱۴) از درود و آفرین (و) انوشه روانی یاد کنند.

متن یادگاری نوشت به خط و زبان فارسی

در ابتدای یادگاری نوشت به خط فارسی، کاتب در سروده‌ای با بیست بیت، ضمن اشاره به کتابت نسک جددیوداد، به معرفی خود و خاندانش و نیز تاریخ کتابت و نام کسانی که سفارش کتابت نسخه را داده‌اند، پرداخته است (برگ ۳۲۳: ص ۶۴۳-۶۴۴). برخی از ابیات آن چنین است:

بدان نام این کاتب نسک دین	تو رستم وره‌رام موبد یقین
چو داراب سهراب نیکو وقار	ز مانک پشوتن بود یادگار
همان عرف من از رد کردن	همیشه به هر جای سنجانه خوان

۱. از راهنمایی‌های دوست عزیزم دکتر فرزانه گشتاسب که متن آوانویسی و ترجمه آن را خوانده و نکاتی را تذکر دادند، بسیار سپاسگزارم.
۲. کتاب، دفتر.
۳. از شهرهای مهم استان گجرات و یکی از مراکز حضور پارسیان هند است.
۴. دهول یا دهاول نام پدر موبد نریوسنگ از موبدان قرن ۶ و ۷ ق (اوشیدری، ۱۳۷۱: ص ۴۵۱).
۵. حافظ دین.
۶. یکی از شهرهای استان گجرات هند است.
۷. چنانچه این معنی درست باشد، منظور آن است که امر به نوشتن کرده است.
۸. خیرات کردن.
۹. آداب تطهیر.
۱۰. مراسم نیایش و عبادت.
۱۱. فزوه‌های پاک.

بکرم من نسک دین را تمام
بدان یزدجردی سنه یکهزار
به روز مه و ماه آبان به کام
صد و پانزده دیگر ای باوقار

سپس در ادامه، سرگذشت نگارش نسخه را با تفصیل بیشتر به صورت نشر آورده است.

ادامه یادگارنوشت به نثر

(ص ۶۴۴) (۶) فرجیدا پدود، شادی و رامشنی اندر روز مبارک ماه بختار و ماه مبارک آبان اردویسور (۷) پارسی سنه ۱۱۱۵ یک هزار و صد و پانزده از شاهنشاه یزدگرد شهریار نوستم این کتاب (۸) جددیوداد به شهرستان هندوستان اندر بندر مبارک سورت. هرکه خواند و دعا و آفرین (۹) و انوشه روانی بر کاتب رساند. کاتب الحروف من دین بنده موبدزاده موبد رستم (۱۰) ولد موبد بهرام ابن داراب ابن سهراب ابن مانک ابن پشوتن لقب سنجانه از نسل موبدان (۱۱) موبد نیروسنگ دهول و این کتاب جددیوداد بهدین مازدیسنی نیکنام نیک سرانجام (۱۲) بهدین مانک ولد مهته سهراب ابن رامجی ساکر و دیگر نیکنام بهدین خورشید ولد مهته (۱۳) سهراب ابن رامجی ساکر و سدیگر نیکنام بهدین بهمن ولد مهته سهراب ابن رامجی ساکر (۱۴)، این هر سه برادران نویسانیده هیرید پدر خود، هیرید بهیکا ابن برزو ساکن قصبه بلسارا (۱۵) اشوداد کرد که با اشویی و پادیابی به یزشن یزدان و امشاسفندان کار فرماید و اشوداد (۱۶) سازندگان را به دعای خیر یاد کند و برای نوشتن این کتاب، کاغذ و سیاهی و شنگرف مهته مانکی (۱۷) ولد سهراب جی دهانیده و مزد نوشتن این کتاب مهته خورشید جی ولد سهراب جی داده و مهته بهمن (برگ ۳۲۴، صفحه ۶۴۵) (۱) ولد سهراب جی رامجی ساکر این کتاب مجلد کنانیده، نیکنام هیرید بهیکا ولد برزو را اشوداد (۲) کرد. هر که این کتاب را بخواند، بر نویسنده و نویسانیده این کتاب دعا و آفرین برساند.

(۳) من نوشتم تا برآید روزگار
من نوشتم صرف کردم روزگار
من نمانم این بماند یادگار
من نمانم این بماند یادگار

در پایان نسخه، یادگارنوشت به خط گجراتی آمده است.

نتیجه‌گیری

نسخه وندیداد ۵۳۳۸۸ موجود در بخش نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، وندیداد ساده‌ای است که در ۱۱۱۵ یزدگردی برابر با ۱۱۵۹ هجری قمری در بندر سورات هند، توسط موبدی به نام رستم پسر بهرام پسر داراب پسر سهراب پسر مانک پسر پشوتن کتابت شده است. این نسخه را «ساده» می‌نامند، زیرا ترجمه و تفسیری به خط پهلوی ندارد. این لون از نسخ را در مراسم آئینی یزشن که به یاد درگذشتگان برپا می‌شود، تلاوت می‌کنند. این دست‌نویس با توجه به ویژگی‌های ظاهری، در رسته نسخ هندی جای دارد، زیرا در نسخ هندی خط گجراتی در کنار سه گونه خط اوستایی، پهلوی و فارسی به‌کار می‌رود و در نسخ ایرانی چنین نیست. همچنین، نگارش حروف در مقایسه با سبک ایرانی، صاف و راست نوشته

۱. فرجام یافت

۲. به درود

می‌شود و نحوه اتصال حروف به یکدیگر با شکل سرهم‌نویسی در سبک ایرانی، متفاوت است. وجود تنها یک فرجامه، آن‌هم در پایان نسخه، از خصوصیات نسخ هندی است و نیز برخلاف نسخ ایرانی، این رسته از دست‌نویس‌ها، معمولاً پرنوشت (حاشیه‌نویسی) ندارد. کاتب این نسخه، موبدزاده‌ای از خاندان مشهور سنجانه، یکی از دودمان‌های موبدان پارسی هند است که در متن فرجامه با افتخار از آن یاد شده است. او نه تنها در نگارش و استنساخ نسخ دینی بسیار پرکار است، بلکه محضر درسش محل تربیت و پرورش موبدان بزرگی بوده است. کاربرد چهارگونه خط اوستایی، پهلوی، فارسی و گجراتی در نسخه که در نهایت دقت و درستی و زیبانویسی نوشته شده، نشان از اشراف او به هر چهار زبان و خط دارد. او که بهره‌مند از ذوق شاعرانه است، در هر فرصتی با سرودن ابیاتی متناسب با مضمون کتاب، بر شیرینی و لطافت اثر افزوده است. کاتب، این نسخه را به سفارش سه برادر کتابت نموده است. گویا این برادران، دست‌نویس مذکور را به نامگانی پدرشان و به‌عنوان خیرات، برای تلاوت در مراسم آئینی سفارش داده و هزینه آن را پرداخت کرده‌اند. این نکات با ذکر جزئیات در متن فرجامه ذکر شده است.

منابع

۱. اسلام‌پناه، محمدحسین. (۱۳۹۰). «وندیداد کتابخانه مجلس (اوستا ۱۰۰۸) کتابخانه مجلس شورای اسلامی شماره ۱۶۲۲۶». *نامه بهارستان*. (شماره ۱۹-۱۸)، ۲۵۸-۲۵۱.
۲. اوشیدری، جهانگیر. (۱۳۷۱). *دانشنامه مزدیسنا*. تهران، مرکز.
۳. برادران، زهره. (۱۴۰۰). «دست‌نویس یشت و ویسپرد از مجموعه اهدایی موبد رشید رستمی». *پژوهشنامه فرهنگ و زبان‌های باستانی*. (شماره ۲)، ۱۷۹-۱۹۸.
۴. بویس، مری. (۱۳۸۰). *زردشتیان، باورها و آداب دینی آن‌ها*. ترجمه عسکر بهرامی. تهران: ققنوس.
۵. بیرونی، ابوریحان. (۱۳۶۳). *آثارالباقیه*. ترجمه اکبر داناسرشت. تهران: امیرکبیر.
۶. تاوادی، ج. (۱۳۸۳). *زبان و ادبیات پهلوی*. ترجمه س. نجم‌آبادی. تهران: دانشگاه تهران.
۷. تفضلی، احمد. (۱۳۷۶). *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*. تهران: سخن.
۸. تقی‌زاده، حسن. (۱۳۸۱). *بیست مقاله*. ترجمه احمد آرام و کیکائوس جهاننداری. تهران: علمی و فرهنگی.
۹. جهان‌پور، فاطمه. (۱۳۷۸). «وندیداد آستان قدس». *نامه بهارستان*. (شماره ۱۴-۱۳)، ۴۰۰-۳۸۹.
۱۰. جهان‌پور، فاطمه. (۱۳۹۲). «معرفی نسخه‌ای دیگر از خاندان مرزبان». *زبان‌ها و گویش‌های ایرانی*. (شماره ۳)، ۴۳-۱۷.
۱۱. جهان‌پور، فاطمه. (۱۳۹۶). «نسخه یسنای کتابخانه وزیری». *اسطوره‌بنیادها ارج‌نامه ابوالقاسم اسماعیل‌پور*. به‌کوشش محمد شکری فومشی و سمیرا نیک‌نوروزی و میثم محمدی. تهران: چشمه، ۷۷-۵۸.
۱۲. جهان‌پور، فاطمه. (۱۴۰۱). «نسخه خطی خرده اوستای کتابخانه هرندی کرمان». *پژوهشنامه فرهنگ و زبان‌های باستانی*. (شماره ۲)، ۹۷-۱۱۳.
۱۳. *خرده اوستا*. (۱۳۸۹). به‌کوشش کتایون مزداپور. تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور.

۱۴. دالوند، حمیدرضا. (۱۳۹۲). «دست نوشته‌های نویافته به فارسی زردشتی در کتابخانه ملی ایران». پازند. (شماره ۳۳-۳۲)، ۳۳-۵۰.
۱۵. دالوند، حمیدرضا. (۱۳۹۸). «حاشیه‌های مهم‌تر از متن، ارزش‌های تاریخ‌نگارانه پرنوشت‌ها، یادگارنامه‌ها و انجامه نسخه‌های خطی در سنت زردشتی». *مطالعات تاریخ فرهنگی، پژوهشنامه انجمن تاریخ ایران*. (شماره ۴۱)، ۱۳۵-۱۵۲.
۱۶. رضازاده ملک، رحیم. (۱۳۸۴). «مولود زرتشت». *نامه انجمن*. (ضمیمه شماره ۱)، ۱-۱۶.
۱۷. *شایست ناشایست*. (۱۳۶۹). آوانویسی و ترجمه کتابیون مزداپور. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
۱۸. شهردان، رشید. (۱۳۶۳). *تاریخ زرتشتیان، فرزندان زرتشتی*. تهران: فروهر.
۱۹. صفری آق قلعه، علی. (۱۳۹۰). *نسخه‌شناخت، پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی*. تهران: میراث مکتوب.
۲۰. گشتاسب، فرزانه. (۱۳۹۰). «بررسی چند واژه آیینی در آداب و رسوم دین مزدیسنی». *انسان‌شناسی*. (شماره ۱۵)، ۱۲۴-۱۳۴.
۲۱. گنجینه دست‌نویس‌های پهلوی و پژوهش‌های ایرانی، ش ۳۰، دست‌نویس ر ۱۱۰. (۱۳۵۵). به‌کوشش ماهیار نوابی و کیخسرو جاماسب‌آسا. شیراز: مؤسسه آسیایی دانشگاه پهلوی.
۲۲. گنجینه دست‌نویس‌های پهلوی و پژوهش‌های ایرانی، ش ۳۲، دست‌نویس ف ۱۱. (۱۳۵۵). به‌کوشش ماهیار نوابی و کیخسرو جاماسب‌آسا. شیراز: مؤسسه آسیایی دانشگاه پهلوی.
۲۳. مزداپور، کتابیون. (۱۳۸۷). «چند دست‌نویس نویافته اوستا». *نامه ایران باستان*. (شماره ۱-۲)، ۱۹-۳.
۲۴. مزداپور، کتابیون. (۱۳۸۷). «خرده اوستا در نگارش‌های نوین». *جرعه بر خاک، یادنامه یحیی ماهیار نوابی*. به‌کوشش محمود جعفری دهقی. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۹۹-۱۱۴.
۲۵. مزداپور، کتابیون. (۱۳۸۸). «وندیداد دستور روانیان». *نامه بهارستان*. (دfter ۱۵)، ۲۵۲-۲۴۵.
۲۶. مزداپور، کتابیون، و حمیدرضا دالوند. (۱۳۹۰). «وندیداد ساده دست‌نویس اوستایی کتابخانه ملی ملک تهران». *زبان شناخت*. (شماره ۲)، ۵۸-۳۹.
۲۷. *وندیداد آستان قدس*. (۱۳۸۹). به‌کوشش فاطمه جهان‌پور. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۲۸. *وندیداد ساده (اوستای ۹۷۶ت)*. یسنا، ویسپرد و *وندیداد به همراه نیرنگ*. (۱۳۹۲). به‌کوشش ایرج افشار و کتابیون مزداپور. تهران: فروهر.
۲۹. *وندیداد ساده*. (۱۳۹۳). به‌کوشش حمیدرضا دالوند و کتابیون مزداپور. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۳۰. *وندیداد ساده دست‌نویس ۴۱۶۱ (وندیداد جهان بخشی)*. (۱۳۹۳). با همکاری گروه پژوهشی یادگار باستان و آرشیو دیجیتال اوستا و دانشگاه سالامانکا. اسپانیا.
۳۱. *ویشتاسپ‌یشت حسینی*. (۱۴۰۱). به‌کوشش فاطمه جهان‌پور. تهران: فروهر.
۳۲. هینتزه، آلموت. (۱۳۸۹). «ادبیات اوستایی». ترجمه احمدرضا قائم‌مقامی. *تاریخ ادبیات فارسی*. ج ۱۷. زیر نظر احسان یارشاطر. به‌کوشش رونالد امریک و ماریا ماتسوخ. ترجمه زیر نظر ژاله آموزگار. تهران: سخن، ۱۱۰-۳۷.

۳۳. یسنا و ویسپرد از کتابخانه جمشید سروش سروشیان. (۱۳۸۹). به کوشش کتابیون مزداپور. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۳۴. یسنا، ویسپرد، یشت ریپتون با آداب دینی. (۱۳۹۹). به کوشش موبد نامدار دستور شهریار، موبد رستم خسرو، و موبد کورش بلندی. تهران: فروهر.

35. Cantera, Alberto. (2007). "The Pahlavi Videwdad Manuscripts of the Meherji Rana Library". (navsari, India), *MVNVS QVAESITVM MERITIS*, Salamanca, 131-140.
36. Dhabhar, Ervad Bomanji Nusserwanji. (1923). *Classitied Catalogue of Printed Books & Manuscripts in Cama Oriental Institute*. Bombay.
37. Geldner, Karl F. (1886). *Avesta, The Sacred Book Of The Parsis*. stuttgart.
38. Hintze, Almut (2004). "On The Ritual Significance of The Yasna Haptanhaiti". *Zoroastrian Rituals In Contexts*. Ed. Michael Stauberg. Brill: Leiden & Boston.
39. Kreyenbroek, G. (1985). *Sraoša in the Zoroastrian Tradition*. Brill.
40. Mackichan (1904). "Avesta Literature, From The German Of Prof. Karl F. Geldner". *Avesta, Pahlavi and Ancient Persian Studies*. Strassburg: Leipzig.
41. Meherjirana, Ervad Rustamji Jamaspji Dastoor. (1899). *The Geneoigy the Naosari Parsi Priests*. London, Horsley Bros.
42. Unvala, Jamshedji Maneckji (1940). *Collection of Colophons of Manuscripts Bearing on Zoroastrianism in Some Libraries of Europe, Bombay*. The Trustees of The Funds and Properties of Thr Parsi Punchayet.
43. West, E. W. (1896-1904). "Pahlavi Literature". *Grundriss Der Iranischen Philologie*. II/2, 75-129.